

Danuta Życzyńska-Ciołek

Rozdział 7

Poczucie deprivacji materialnej: rosnące aspiracje czy realny niedostatek?

Wprowadzenie: o pojęciu deprivacji materialnej

Deprivacja oznacza, ogólnie rzecz biorąc, niemożność zaspokojenia jakiejś potrzeby. Przez deprivację materialną w europejskiej statystyce publicznej rozumie się „brak możliwości zaspokojenia potrzeb uznanych w warunkach europejskich za podstawowe, ze względu na problemy finansowe” (GUS 2017, za Eurostatem), wymuszoną „niemożność pozwolenia sobie na pewne dobra uważane przez większość ludzi za pożądane czy wręcz niezbędne, aby prowadzić odpowiednie życie” (Eurostat 2016, tłum. własne), czy też „niemożność pozwolenia sobie przez jednostki lub gospodarstwa domowe na takie dobra konsumpcyjne lub aktywności, które są typowe w społeczeństwie w danym punkcie czasowym, niezależnie od preferencji ludzi w zakresie [posiadania] tych dóbr” (OECD 2007, tłum. własne). Określenie, co jest potrzebą podstawową, jaki poziom życia uznaje się za odpowiedni, czy też które dobra są typowe, jest na ogół przedmiotem rozważań metodologicznych podejmowanych przy okazji konstrukcji odpowiednich wskaźników.

W socjologii, podobnie jak w ekonomii i statystyce publicznej, zagadnienie deprivacji materialnej łączone jest najczęściej ze zjawiskiem ubóstwa. Wyznaczniki poziomu deprivacji materialnej – wraz z klasycznymi miarami monetarnymi, opartymi na wysokości dochodów i wydatków – wchodzi w skład wielowymiarowych wskaźników ubóstwa i pomagają badaczom określić, kogo zaliczyć do grupy osób ubogich, a kogo nie (Panek 2009, 2011; Nolan, Whelan 2011). Z powodu związków z ubóstwem deprivację materialną w naturalny sposób łączy się w socjologii – podobnie jak ubóstwo – z szeroką tematyką stratyfikacji społecznej i nierówności, jak również kulturowych uwarunkowań i aspektów biedy. Trwającą przez dłuższy czas deprivację materialną, powiązaną z deprivacją społeczną, rozpatruje się w kontekście zjawisk marginalizacji i wykluczenia społecznego (np. Frieske 1999; Nowak 2012). Podobnie jak w przypadku ubóstwa, rozważano też w socjologii kwestie związane z dziedziczeniem stanu deprivacji materialnej i społecznej przez kolejne pokolenia

(klasyczna, choć później krytykowana praca z tego zakresu to Madge, Rutter 1976). Prowadzono także badania nad wpływem deprivacji materialnej na osiągnięcia edukacyjne i późniejsze szanse życiowe (przykładowo: Wedge, Prosser 1973; Halsey, Heath, Ridge 1980; czy we współczesnej polskiej socjologii Pelelewicz i Warzywoda-Kruszyńska 2010). Socjologia zdrowia i medycyny bada związki między deprivacją, cechami społeczno-demograficznymi i położeniem w strukturze społecznej a różnymi aspektami zdrowia fizycznego i psychicznego (przykładowo: Townsend, Phillimore, Beattie 1987; Bartley 2017; Pförtner 2015; Ostrowska 2011).

Ważną kwestią jest rozróżnienie między (a) deprivacją rozumianą i mierzoną w kategoriach obiektywnych a subiektywnym poczuciem deprivacji, (b) deprivacją absolutną, czyli brakiem środków na podstawowe dobra konieczne do przeżycia, a deprivacją względną (relatywną), która wynika z porównywania się z grupą odniesienia i jest znacznie bardziej zależna od czynników subiektywnych (Marshall 2008). Pojęcie szeroko rozumianej – nie tylko w wymiarze materialnym – deprivacji relatywnej zostało wprowadzone do słownika akademickiego w 1949 roku przez Samuela A. Stouffera (1949) i od tego czasu przez kilka dziesięcioleci robiło swoistą karierę; wykorzystywano je w licznych koncepcjach i teoriach z zakresu socjologii i psychologii społecznej, szczególnie takich, które próbowały wyjaśniać przyczyny konfliktów, rewolucji, formowania się ruchów społecznych oraz dewiacji i zachowań przestępczych (Merton 1949; Coser 1956; Davis 1959; Dahrendorf 1959; Davies 1962; Runciman 1966; Gurr 1970; Morrison 1971; Gurney, Tierney 1982, zobacz także Śliz, Szczepański 2011; Marek 2014).

W tym rozdziale, na podstawie danych POLPAN, zajmować się będę subiektywnie rozumianą deprivacją materialną, a więc poczuciem deprivacji. W Polsce empirycznymi badaniami socjologicznymi na ten temat zajmowała się m.in. Krystyna Janicka, która badała związek poczucia deprivacji z innymi wymiarami zróżnicowań strukturalnych (2000) oraz terytorialne uwarunkowania poczucia deprivacji (2003). W 2012 roku Maria Zielińska opublikowała ciekawy artykuł, w którym relatywną deprivację materialną potraktowała jako wskaźnik standardu i jakości życia (a nie ubóstwa czy wykluczenia społecznego). Autorka uzasadniła tę decyzję wynikami własnych empirycznych analiz z lat 2005–2009, które wykazały, że osoby deklarujące deprivację materialną jednocześnie odpowiadały pozytywnie na pytania o zakupy dóbr luksusowych, wyjazdy turystyczne za granicę czy też posiadanie oszczędności; w uwzględnionym okresie wzrósł odsetek osób, które przeznaczały pieniądze na dobra o charakterze luksusowym, nawet jeśli jednocześnie deklarowały doświadczanie deprivacji materialnej w najwyższym uwzględnionym w badaniu stopniu. Zielińska stwierdza, że z upływem czasu zmienił się sposób rozumienia deprivacji i jej

kontekst społeczny: „Choć ludziom żyje się coraz lepiej i na coraz więcej ich stać, to jednocześnie deklarują brak środków na zaspokojenie potrzeb; można przypuszczać, że następuje zmiana definicji potrzeb. Niezaspokojone coraz częściej są potrzeby w zakresie nabywania i konsumowania dóbr luksusowych.” (s. 195). Zmienia się styl życia, oczekiwania co do jego poziomu i indywidualne aspiracje, ale także społeczna mentalność i normy obyczajowe, które obecnie nakazują raczej ujawnianie swojej zaradności i odniesionych sukcesów niż narzekanie. Autorka podsumowuje: „Prawdopodobnie coraz częściej będziemy mieć do czynienia z deprivacją relatywną, w której coraz większego znaczenia nabierają grupy odniesienia. [...] Coraz częściej deprivacja będzie raczej stanem niezaspokojenia potrzeb w zakresie nabywania towarów i usług luksusowych oraz potrzeb wtórnych (z zakresu kultury i czasu wolnego).” (s. 211–212).

W pracy analizować też będę trwałość lub powtarzalność poczucia deprivacji. Sformułowania „trwałość lub powtarzalność” używam dlatego, że w przypadku badania POLPAN nie możemy określić, czy deklaracje o deprivacji złożone w dwóch kolejnych falach świadczą o sytuacji trwałego poczucia deprivacji, obejmującego wszystkie lata między kolejnymi etapami badania, czy też o jego powtarzalności – ponownym wystąpieniu po pewnej przerwie. O ile w polskiej socjologii sporo jest już prac traktujących o trwałości ubóstwa (np. Grotowska-Leder 1998, 1999, 2002; Topińska 2005), o tyle tematyka trwałego czy powtarzalnego subiektywnego doświadczenia deprivacji materialnej nie cieszyła się dotąd dużym zainteresowaniem badaczy. Niniejszym rozdziałem chcę się przyczynić do zapelnienia tej luki.

Pytania badawcze

W ramach rozdziału, po pierwsze, analizuję dane o deprivacji materialnej dla lat 2008 i 2013, dostępne w badaniu POLPAN. Porównuję, czy w tym czasie zaszły zmiany w zakresie poczucia deprivacji – zarówno pod względem jego poziomu czy natężenia, jak i „części składowych”, czyli liczby i rodzaju potrzeb, co do których respondenci deklarowali trudności z zaspokojeniem. Dane POLPAN zostały w tej części potraktowane przekrojowo.

Po drugie, sprawdzam, czy i w jakim stopniu poczucie deprivacji materialnej wiązało się z innymi miarami położenia materialnego w 2008 i w 2013 roku i czy zaszły pod tym względem zmiany w czasie. Niewątpliwą inspiracją dla tej części pracy jest omówiony wyżej artykuł Marii Zielińskiej. W tym przypadku również traktuję dane POLPAN przekrojowo.

W trzecim kroku zajmuję się trwałością lub powtarzalnością poczucia deprivacji. Sprawdzam, czy i jak osoby, które deklarowały poczucie deprivacji

materialnej w obydwu analizowanych falach badania POLPAN (2008 i 2013), różnią się pod względem innych miar położenia materialnego od osób, które deklarowały deprawację tylko w jednej fali badania albo nie deklarowały jej wcale. W tym celu wykorzystuję panelowy potencjał badania POLPAN i analizuję dane o tych samych osobach, które uczestniczyły w obydwu etapach badania.

W ostatniej, czwartej części rozdziału sprawdzam, w jakim zakresie poczucie deprawacji materialnej w 2013 roku było skorelowane z czynnikami strukturalnymi i cechami społeczno-demograficznymi respondentów oraz czy odczuwanie deprawacji pięć lat wcześniej (w 2008 roku) miało wpływ na poczucie deprawacji materialnej w 2013 roku. To ostatnie pytanie wiąże się z podjętymi wcześniej kwestiami trwałości lub powtarzalności poczucia deprawacji i wymaga użycia danych panelowych.

Miara poczucia deprawacji

Zastosowaną w tym rozdziale miarę poczucia deprawacji opieram na analizie jednego pytania z badania POLPAN – o wystąpienie w gospodarstwie domowym sytuacji, gdy w ciągu ostatnich 12 miesięcy zabrakło środków na zaspokojenie którejs z następujących potrzeb: zakupu żywności, opłacenia świadczeń (rachunków), pokrycia wydatków związanych z kulturą, wypoczynkiem, leczeniem lub kształceniem i doksztalcaniem. Dokładne sformułowania pytań w roku 2008 i 2013 przedstawia tabela 1.

Pytanie to wymaga omówienia. Zaczniemy od kwestii najprostszej: w 2013 roku dodano do pytania nową kategorię wydatków (g – rozrywki w czasie wolnym), którą ze względu na niemożność porównania z rokiem 2008 pomijam w analizach przedstawionych w tym rozdziale. Po drugie, między 2008 a 2013 rokiem nastąpiły drobne zmiany w sformułowaniu pytania. Dodano instrukcję dla ankietera, w punktach (c) i (d) dodano opcję (7), tj. „nie dotyczy – nie było potrzeby takich wydatków”, natomiast opcje (7) i (8) zamieniono kolejnością i inaczej opisano w kwestionariuszu. Pojawiły się też nieznaczące modyfikacje w sformułowaniu itemów (b) i (c). Wszystkie te działania, choć miały na celu ulepszenie pytania, mogą mieć jednak pewien wpływ na porównywalność odpowiedzi między falami.

Po trzecie, warto się zastanowić nad tym, co tak naprawdę mierzy to pytanie. Jest ono oczywiście wskaźnikiem subiektywnym w tym podstawowym sensie, że opieramy się na deklaracji respondenta. Co więcej, deklaracja ta dotyczy „ostatnich 12 miesięcy”, musimy więc także zaufać pamięci osoby badanej. Subiektywność pytania – i odpowiedzi – ma jednak także głębszy wymiar: to respondent musi na własny użytek zdefiniować, co to znaczy „nie starczało”,

Tabela 1. Treść pytania o poczucie deprivacji materialnej w badaniu POLPAN w 2008 i 2013 roku

2008	2013
Czy w ciągu ostatnich 12 miesięcy były w P. gospodarstwie domowym takie problemy finansowe, że nie starczało na:	Czy w ciągu ostatnich 12 miesięcy były w P. gospodarstwie domowym takie problemy finansowe, że nie starczało na: [Do ankietera:] Jeżeli w wierszach od (c) do (g) R. deklaruje, że nie było potrzeby przeznaczania środków na tego typu wydatki, zaznaczyć (7).
(a) żywność? (1 – tak) (0 – nie) (8)	(a) żywność? (1 – tak) (0 – nie) (8 – nie wiem)
(b) świadczenia – mieszkanie, prąd i inne? (1 – tak) (0 – nie) (8)	(b) rachunki za mieszkanie, prąd i inne? (1 – tak) (0 – nie) (8 – nie wiem)
(c) kulturę – prasę, książki, kino? (1 – tak) (0 – nie) (8)	(c) kulturę – prasę, książki, kino, teatr? (1 – tak) (0 – nie) (7) (8 – nie wiem)
(d) wypoczynek – włączając w to urlop? (1 – tak) (0 – nie) (8)	(d) wypoczynek – włączając w to urlop? (1 – tak) (0 – nie) (7) (8 – nie wiem)
(e) leczenie, w tym lekarstwa? (1 – tak) (0 – nie) (8) (7 – nie dotyczy)	(e) leczenie, w tym lekarstwa? (1 – tak) (0 – nie) (7) (8 – nie wiem)
(f) kształcenie i doksztalcenie? (1 – tak) (0 – nie) (8) (7 – nie dotyczy)	(f) kształcenie i doksztalcenie? (1 – tak) (0 – nie) (7) (8 – nie wiem)
	(g) rozrywki w czasie wolnym? (1 – tak) (0 – nie) (7) (8 – nie wiem)

a także co to znaczy „żywność”, „wypoczynek” czy „kształcenie”. Czy chodzi o to, że bezrobotnych rodziców nie stać było nawet na używane podręczniki i najtańsze zeszyty dla dzieci, gdyż ich zakup spowodowałby całkowity brak środków na żywność? Czy może o to, że bezdzietny 30-letni menedżer musiał z powodów finansowych przełożyć na przyszły rok rozpoczęcie studiów MBA? Jak często zdarzała się sytuacja niedostatku w ciągu ostatnich 12 miesięcy – jednego dnia czy każdego z 365 dni? Wszystkie te uściślenia pozostawiamy respondentowi. Z tego powodu odpowiedzi na przedstawione pytanie stanowią miernik p o c z u c i a deprivacji, które może – ale nie musi – zbiegać się z obiektywnie stwierdzalnym stanem deprivacji materialnej. Inaczej jest w przypadku wskaźnika deprivacji materialnej (i bliźniaczego wskaźnika pogłębionej deprivacji materialnej), stosowanego w Europejskim Badaniu Dochodów i Warunków Życia (EU-SILC), gdzie przynajmniej część wydatków określona jest bardziej precyzyjnie – np. w itemie dotyczącym wypoczynku zaznaczono, że chodzi o możliwość „opłacenia tygodniowego wyjazdu wszystkich członków gospodarstwa domowego na wypoczynek raz w roku” (Ambroch, Bielak, Czumaj 2015).

Dodatkową komplikację stanowi fakt, że potrzeby, uwzględnione w pytaniu z badania POLPAN, wydają się różnić jakościowo. Są one różnego rzędu: od potrzeb całkowicie podstawowych (pierwotnych), jak możliwość zakupu żywno-

ści czy opłacenia świadczeń (rachunków), do potrzeb mniej fundamentalnych (wtórnych), takich jak wydatki związane z kulturą czy wypoczynkiem. W związku z tym pozytywna odpowiedź na niektóre itemy może świadczyć zarówno o wystąpieniu deprivacji absolutnej, jak i o poczuciu deprivacji relatywnej. Respondent może mieć na myśli dramatyczną sytuację zagrażającą biologicznemu przetrwaniu, ale też odnosić się do własnych aspiracji (np. chciałby, żeby go było stać na produkty lepszej jakości), do dynamiki własnej sytuacji materialnej (zabrakło środków na zaspokojenie potrzeb na takim poziomie, na jakim były one zaspokajane wcześniej), do niepisanych standardów przyjętych w otoczeniu (zabrakło środków na życie na takim poziomie, na jakim żyją sąsiedzi, rodzina czy znajomi z pracy), a nawet do wyobrażeń o życiu innych ludzi, kształtowanych przez media (przykładem słynne ośmiorniczki¹).

Ze względu na niejednorodność itemów zarówno Krystyna Janicka (2000, 2003), jak i Maria Zielińska (2012), które we wspomnianych wcześniej pracach korzystały z wybranych punktów tego pytania, wprowadzały kategoryzacje osób badanych. Podziały miały na celu oddanie intensywności czy też głębokości poczucia deprivacji, a ich podstawą była albo liczba niezaspokojonych potrzeb, albo ich rodzaj. W niniejszym rozdziale zrezygnowałam z tego typu kategoryzacji. Pierwszy z powodów ma charakter teoretyczny: sądzę, że zakres potrzeb uwzględnionych w pytaniu odzwierciedla warunki, które umożliwiają osobie czy rodzinie nie tylko biologiczne przetrwanie, ale także uczestnictwo w życiu społecznym, co jest ważne z punktu widzenia socjologii. W tym sensie miara ta jest nieco zbliżona do minimum socjalnego (Kurowski 2002). Drugi powód jest metodologiczny: podział respondentów na kategorie nastrocza praktycznych problemów. Jeśli wziąć pod uwagę kryterium ilościowe (liczba niezaspokojonych potrzeb), można mieć wątpliwości, kto jest w gorszej sytuacji: osoba, której brakuje środków na kulturę i raz spóźniła się z powodów finansowych z zapłaceniem rachunku za telefon, czy osoba, której brakuje „tylko” na żywność? Z kolei w zastosowaniu kryterium jakościowego (podział na potrzeby pierwotne i wtórne) przynajmniej w pewnym stopniu przeszkadza wspomniany wyżej nieprecyzyjny zakres treściowy itemów. Kategoryzacje niewątpliwie byłyby pomocne, jednak sądzę, że potrzebne są w tej kwestii dokładniejsze analizy metodologiczne, aby móc stwierdzić, jak najlepiej ich dokonać.

W związku z przedstawionymi wątpliwościami posługuję się w tym rozdziale miarą poczucia deprivacji, która przyjmuje wartość 1 wtedy, gdy respondent odpowiedział pozytywnie choćby na jeden z sześciu analizowanych punktów (zadeklarował wystąpienie trudności w zakresie zaspokojenia choćby jednej

¹ Por. stenogramy tzw. afery podsłuchowej, opublikowane w tygodniku *Wprost* 16.06.2014 roku. Wystawne kolacje, spożywane przez przedstawicieli obozu władzy, stały się symbolem oderwania elit rządzących od rzeczywistości będącej udziałem przeciętnych Polaków.

potrzeby), a wartość o wtedy, gdy respondent na każdy z itemów odpowiedział negatywnie lub stwierdził, że dany wydatek go nie dotyczy (nie zadeklarował trudności z zaspokojeniem żadnej z sześciu potrzeb).

Dane i metoda

W pracy korzystam z danych POLPAN, co oznacza, że osoby badane (a) miały adres zamieszkania, (b) nie przebywały w momencie badania w placówkach czy instytucjach zbiorowego pobytu, takich jak dom pomocy społecznej, zakład opiekuńczo-leczniczy, zakon, jednostka wojskowa itp. Tym samym do grupy respondentów nie trafiła z pewnością część osób doświadczających poczucia deprivacji materialnej w znacznym stopniu, np. osoby bezdomne.

Poszukując odpowiedzi na dwa pierwsze pytania badawcze, korzystam osobno z danych z lat 2008 i 2013. Dane z roku 2008 obejmują odpowiedzi 1805 osób, które w momencie badania miały od 21 do 86 lat. W przypadku danych z 2013 roku pominęłam w analizach odpowiedzi tych respondentów, którzy wypełnili tylko skróconą ankietę pocztową. W efekcie próba dla tego roku objęła 2581 osób w wieku od 21 do 91 lat. Niektóre pytania, z których korzystałam, zostały w 2013 roku pominięte w wersji kwestionariusza zastosowanej w przypadku 383 respondentów z najstarszej grupy wiekowej (w wieku 71 i więcej lat). Sytuacje takie zaznaczono w odpowiednich miejscach.

Trzecie i czwarte pytanie badawcze wiążą się z wykorzystaniem danych zebranych od osób, które wzięły udział w obu falach badania: w 2008 i 2013 roku. Takich osób było 1244. W 2013 roku były one w wieku od 26 do 91 lat. Warto zauważyć, że choć respondenci byli ci sami, to w każdej z fal nie musieli mieszkać w tych samych – ani w takich samych – gospodarstwach domowych. Przykładowo, młody człowiek mógł się w tym czasie ożenić i wyprowadzić z domu, a w którejś rodzinie mogło przybyć kolejne dziecko.

W analizach, prowadzonych osobno dla każdej z fal, zastosowałam wagi, dostosowujące strukturę próby do struktury populacji, przede wszystkim pod względem wieku. Jest to rozwiązanie dyskusyjne, między innymi dlatego, że wiele analizowanych przeze mnie pytań – w tym główne pytanie o poczucie deprivacji materialnej – dotyczy warunków życia w gospodarstwie domowym, a nie indywidualnej sytuacji respondenta. Ten i inne argumenty przeciwko ważeniu danych przedstawia Marcin W. Zieliński w rozdziale piątym niniejszego tomu. Z drugiej jednak strony, podstawowe pytanie, które wykorzystuję w analizach, ma charakter subiektywnej oceny, na którą wpływa nie tylko obiektywna sytuacja materialna, ale wiele innych czynników, w tym indywidualne cechy psychologiczne. Ponadto rezygnacja z ważenia sprawia, że w obu próbach nieproporcjo-

nalne znaczenie mają odpowiedzi osób młodych – zarówno w 2008, jak i w 2013 roku dołączono do próby znaczną nadreprezentację osób z najmłodszej kohorty, aby stworzyć „bazę” do kontynuowania panelu w przyszłości. Nierównowaga ta występuje zwłaszcza w fali z 2008 roku – osoby w wieku 21–25 lat stanowiły wówczas ponad 30% próby. W tej sytuacji zdecydowałam się na zastosowanie wag, choć nie jest to zapewne rozwiązanie idealne. W dwóch ostatnich częściach rozdziału, gdzie uwzględniłam tylko osoby, które brały udział w obu falach badania lub też stosowałam regresję logistyczną z użyciem zmiennej „wiek”, wagi nie zostały użyte.

Jeśli chodzi o metodę, w dwóch pierwszych częściach rozdziału bazuję na omówieniu rozkładów odpowiednich zmiennych. W części trzeciej podaję także miary istotności różnic między grupami lub siły związku między zmiennymi. W czwartej, ostatniej części posługuję się metodą regresji logistycznej.

Poczucie deprivacji materialnej – porównanie odpowiedzi respondentów z roku 2008 i 2013

Porównanie poziomu poczucia deprivacji materialnej w 2008 roku i w 2013 roku na podstawie danych POLPAN napotyka dwie metodologiczne trudności. Pierwszą z nich jest wspomniana kwestia ważenia danych, jednak zastosowanie wag – na które się zdecydowałam – powoduje w tym przypadku minimalne zmiany. Drugą jest to, że w 2008 roku znacznie więcej osób udzieliło odpowiedzi „nie wiem” przynajmniej na jeden item pytania o deprivację niż w 2013 roku. Jeśli te odpowiedzi zaliczymy do braków danych, to przy sumowaniu odpowiedzi na wszystkie itemy cały przypadek trafia do braków danych, co powoduje znaczną stratę informacji. W związku z tym w tabeli 2 przedstawiono odsetki respondentów deklarujących deprivację w zakresie przynajmniej jednej potrzeby w dwóch wariantach: (a) bez „odsyłania” odpowiedzi „nie wiem” i braków odpowiedzi do braków danych i (b) z wyłączeniem tych odpowiedzi z puli odpowiedzi ważnych.

Podstawowy wniosek wynikający z tabeli 2 jest następujący: według danych POLPAN różnice w poziomie poczucia deprivacji materialnej między rokiem 2008 a 2013 były bardzo nieznaczące. Z pewnością nie odzwierciedlały zmian, odnotowanych w tym czasie w badaniu EU–SILC przy użyciu „bardziej obiektywnego” wskaźnika deprivacji materialnej (zwykłej i pogłębionej). Według EU–SILC wskaźnik deprivacji (zwykłej) w 2008 roku wynosił 32,3%, zaś w 2013 roku – 25,5%, natomiast wskaźnik pogłębionej deprivacji materialnej spadł z 17,7% w 2008 roku do 11,9% w 2013 roku (GUS 2014). Deprivacja materialna mierzona w ten sposób obniżyła się więc znacząco – o około 6–7 punktów procentowych – między rokiem 2008 a 2013.

Tabela 2. Respondenci, którzy zadeklarowali wystąpienie w ciągu ostatnich 12 miesięcy sytuacji, w której w gospodarstwie domowym zabrakło środków na opłacenie przynajmniej jednej z sześciu potrzeb; fale 2008 i 2013

Rok	Odpowiedzi „nie wiem” i braki odpowiedzi liczone jako odpowiedź „nie”		Odpowiedzi „nie wiem” i braki odpowiedzi wyłączone (jako braki danych)	
	2008	2013	2008	2013
Odsetek respondentów deklarujących problemy z zaspokojeniem przynajmniej jednej z potrzeb	47,5	45,8	45,5	45,9
Liczba ważnych odpowiedzi (= 100%)	1805	2612	1447	2536
Liczba braków danych	0	0	358	76
Liczebność próby (po zważeniu)	1805	2612	1805	2612

Dane ważone osobnymi wagami dla roku 2008 i 2013

Być może jednak między rokiem 2008 a 2013 zmieniła się struktura zastosowanego przez mnie wskaźnika poczucia deprivacji materialnej. Aby to sprawdzić, zestawiałam ze sobą rozkłady odpowiedzi na poszczególne itemy pytania o deprivację w roku 2008 i 2013 (tabela 3).

Tabela 3. Odsetki respondentów, którzy deklarowali wystąpienie w ciągu ostatnich 12 miesięcy sytuacji, w której w gospodarstwie domowym zabrakło środków na opłacenie poszczególnych potrzeb; fale 2008 i 2013

Zdarzyło się, że zabrakło na:		2008, N = 1805	2013, N = 2581
a) żywność	tak	13,5	14,4
	nie	85,7	85,1
	DK/ DK+ NA ^a	0,9	0,6
b) rachunki	tak	15,5	18,0
	nie	83,5	81,4
	DK/ DK+ NA	1,0	0,6
c) kulturę	tak	23,8	25,0
	nie	73,1	64,8
	DK/ DK+ NA	3,2	1,2
	nie dotyczy	-	9,1

cd. tabeli 3

d) wypoczynek	tak	41,6	35,9
	nie	54,3	51,6
	DK/ DK+ NA	4,1	1,4
	nie dotyczy	-	11,1
e) leczenie	tak	19,3	16,9
	nie	75,0	79,8
	DK/ DK+ NA	2,7	0,6
	nie dotyczy	3,0	2,6
f) kształcenie	tak	10,1	11,4
	nie	61,1	64,4
	DK/ DK+ NA	15,2	1,5
	nie dotyczy	13,6	22,6

^a W 2008 roku nie ma w zbiorze sytuacji, w której zaznaczony byłby „brak odpowiedzi”. Biorąc pod uwagę, że w 2013 roku takich sytuacji było sporo, przypuszczam, że w 2008 roku wliczono je do DK.

Dane (z wyjątkiem liczebności próby) ważone osobnymi wagami dla roku 2008 i 2013; DK = „nie wiem”, NA = „brak odpowiedzi”.

Obserwujemy, że w 2013 roku nieco większy niż w 2008 roku odsetek respondentów deklarował trudności z pokryciem wydatków na żywność, rachunki, kulturę i kształcenie (w przypadku kształcenia jednak różnica jest tak niewielka, że przy braku zastosowania wag kierunek zmian odwraca się). Zmniejszył się natomiast odsetek osób deklarujących trudności ze znalezieniem środków na wypoczynek i leczenie. Jeśli chodzi o wypoczynek, spadek był relatywnie duży: o 5,7 punktów procentowych, jednak trzeba zauważyć, że w 2013 roku aż 11,1% respondentów wybrało przy tym itemie opcję „nie dotyczy – nie było potrzeby takich wydatków”, której nie było w 2008 roku. Mogło to zaburzyć porównywalność danych w czasie. W pozostałych przypadkach zmiany nie przekroczyły 2,5 punktu procentowego. Wskazuje to na duże podobieństwo struktury potrzeb, których zaspokojenie sprawiało problemy, w 2008 i 2013 roku. Nieco niepokoić może fakt, że wzrosły odsetki osób deklarujących trudności z zaspokojeniem potrzeb absolutnie podstawowych, czyli z zapłaceniem za żywność i rachunki. Wzrost ten wszakże, jak już napisano, okazał się bardzo niewielki. Patrząc jednak z innej perspektywy, kilkanaście procent osób skarżących się na niemożność zapłacenia za żywność to zawsze o te kilkanaście procent za dużo.

W dalszej kolejności zbadano, na pokrycie ilu potrzeb brakowało respondentom pieniędzy w 2008 i 2013 roku. W tym celu dla każdej z fal wyodrębniono grupę osób, które udzieliły na wszystkie itemy odpowiedzi ważnych (bez

odpowiedzi „nie wiem” czy też braków odpowiedzi) oraz zadeklarowały wystąpienie problemów z opłaceniem przynajmniej jednej potrzeby. Takich osób w 2008 roku było 644, a w 2013 – 1097. W obydwu badanych falach średnia liczba niezaspokojonych potrzeb w tych grupach wynosiła 2,7. W każdej z fal największą grupę stanowiły osoby, które zadeklarowały problemy z zaspokojeniem tylko jednej potrzeby. W 2008 roku było to 14,7% wyodrębnionej grupy, a w 2013 – 14,4% (dane ważone). Spośród osób, które wskazały trudności tylko w jednej sferze, w obu latach największą grupę stanowili respondenci deklarujący problemy z zaplaceniem za wypoczynek (odpowiednio dla lat 80,7% i 61,9% z wyodrębnionych grup), na drugim zaś miejscu znalazły się osoby deklarujące brak środków na leczenie (odpowiednio 8,6% i 11,7%).

Co ciekawe, spośród wszystkich możliwych „profilu niezaspokojonych potrzeb” (przykładowo: nie brakowało na żywność, rachunki ani leczenie, ale brakowało na kulturę, wypoczynek i doksztalcanie) zarówno w 2008, jak i w 2013 roku trzy pierwsze pod względem częstości konfiguracje kształtowały się następująco:

- brakowało tylko na wypoczynek (11,8% ważnych odpowiedzi w 2008 roku i 8,9% w 2013 roku),
- brakowało na kulturę i wypoczynek (odpowiednio: 5,9% i 5,6%),
- brakowało na każdą z sześciu potrzeb (odpowiednio: 5,3% i 3,5%)².

Powyższe porównania wskazują, że poczucie deprivacji materialnej miało zasadniczo podobne natężenie i strukturę w 2008 roku i w 2013 roku, a brak wyraźnych zmian w tym zakresie pozostawał w sprzeczności z obserwowanym w badaniu EU–SILC spadkiem wskaźnika deprivacji materialnej, mierzonej w sposób bardziej zobiektywizowany.

Poczucie deprivacji materialnej a inne miary położenia materialnego – porównanie sytuacji w 2008 i 2013 roku

Maria Zielińska w przywoływanej tu pracy (2012) zestawiała poczucie deprivacji materialnej m.in. z wybranymi wskaźnikami obiektywnego i subiektywnego położenia materialnego: oceną własnej sytuacji materialnej respondenta i jego rodziny, faktem posiadania oszczędności, korzystaniem z kredytów oraz typem konsumpcji. Szczególnie rozbudowany był ostatni z wymienionych elementów: kwestionariusz Lubuskiego Sondażu Społecznego, na którym bazowały analizy,

² Spadek odsetka między rokiem 2008 a 2013 może wynikać z wprowadzenia w 2013 roku opcji „nie było potrzeby przeznaczania środków na tego typu wydatki” w dwóch itemach.

zawierał 7 pytań na temat częstotliwości dokonywania różnego typu zakupów, w tym zakupów dóbr luksusowych³.

W badaniu POLPAN nie dysponujemy niestety wieloma z użytych przez tę autorkę wskaźników. Co więcej, niektóre wyznaczniki, które moglibyśmy zastosować dla każdej z fal osobno, są trudne do porównania między falami, bo – przykładowo – w kolejnym etapie badania nieco inaczej sformułowano pytania, a niekiedy porównanie niewiele wnosi ze względu na zmiany w otoczeniu, które zaszły w tym czasie (np. przeciętna wartość samochodu, posiadanego przez respondentów, może być wyższa w 2013 roku niż w 2008, ale wpływ mają na to także wahania cen na rynku motoryzacyjnym czy zmiany przepisów dotyczących sprowadzania do Polski samochodów używanych).

W tabeli 4 przedstawiam niektóre miary położenia materialnego wybrane z badania POLPAN dla roku 2008 i 2013, w rozbiciu na grupy osób, którym – według ich deklaracji – w ciągu ostatnich 12 miesięcy przed badaniem (a) „wystarczało” na wszystko – nie deklarowały braku środków na pokrycie żadnej z sześciu potrzeb, (b) „brakowało” na pokrycie wydatków związanych przynajmniej z jedną z potrzeb⁴. Niektóre z tych miar mają charakter raczej obiektywny, inne zaś wyraźnie subiektywny, w każdym jednak przypadku bazujemy wyłącznie na deklaracjach respondentów. Jest to ważne zwłaszcza przy odpowiedziach wymagających podania liczb i procentów: z osobnych analiz wiemy, że stosunkowo wielu respondentów miewa z tym problemy. Niektóre pytania (na przykład o dochód) są też „podatne” na odpowiedzi „nie wiem” lub na brak odpowiedzi, dlatego przy każdym wskaźniku podano liczbę osób, które udzieliły odpowiedzi ważnych. Ze względu na zróżnicowane wartości odchylenia standardowego w poszczególnych grupach w tabeli podaję często zarówno średnią, jak i medianę; w dalszym opisie wyników posługiwać się będę medianą.

Podsumowując informacje zawarte w tabeli 4 stwierdzamy, że jeśli chodzi o odsetek gospodarstw, w których miesięczny dochód *per capita* był poniżej minimum socjalnego, w 2008 roku grupa respondentów, którym „wystarczało”, była w wyraźnie lepszej sytuacji niż grupa osób, którym według ich deklaracji „brakowało” na zaspokojenie choćby jednej potrzeby. W pierwszym przypadku odsetek gospodarstw lokujących się poniżej minimum socjalnego wynosił 36,4, w drugim – 65,5. Tę samą prawidłowość można zaobserwować dla roku 2013: omawiane odsetki wyniosły tam odpowiednio 25,3 i 56,2. Jednocześnie w przypadku każdej z grup (tych, którym „wystarczało”, i tych, którym „brakowało”)

³ W zestawie pytań o konsumpcję bazowano na subiektywnym rozumieniu przez respondenta podanych sformułowań, takich jak „kupowanie markowych ubrań, luksusowych kosmetyków” czy też „przeznaczanie pieniędzy na podróże, wyjazdy”.

⁴ Skrótowe określenia „wystarczało” i „brakowało” będą stosować w dalszej części pracy, mając na myśli kategorie określone w tym miejscu.

zaszły pozytywne zmiany w czasie: między rokiem 2008 a 2013 odsetek gospodarstw, w których dochód *per capita* był niższy od minimum socjalnego, spadł w pierwszej z tych grup o 11,1 punktu procentowego, a w drugiej o 9,3 punktu procentowego.

Tabela 4. Poczucie deprivacji materialnej a inne miary położenia materialnego, fale 2008 i 2013

	2008		2013	
	wystarczało	brakowało	wystarczało	brakowało
DOCHÓD PER CAPITA W GOSPODARSTWIE DOMOWYM A MINIMUM SOCJALNE				
Odsetek gospodarstw domowych, w których miesięczny dochód <i>per capita</i> był poniżej minimum socjalnego	36,4	65,5	25,3	56,2
Liczba ważnych odpowiedzi (= 100%)	585	532	1081	956
WYDATKI NA ŻYWNOSĆ				
Procent, jaki w miesięcznym budżecie gospodarstwa domowego stanowią obecne wydatki na żywność				
średnia	33,5	42,0	29,8	37,4
mediana	33,3	40,0	26,7	35,7
odchylenie stand.	14,1	16,3	13,8	15,7
liczba ważnych odpowiedzi	594	550	868	800
Czy wydatki na żywność zwiększyłyby się, gdyby dochód w gospodarstwie domowym wzrósł o połowę?				
odsetek respondentów deklarujących, że wydatki by wzrosły	50,9	74,0	45,6	62,1
liczba ważnych odpowiedzi (= 100%)	655	583	969	901
Jaki procent obecnych wydatków na żywność stanowiłyby zwiększone wydatki na żywność?				
średnia	139,5	146,7	136,8	148,0
mediana	133,3	140,0	133,3	139,9
odchylenie stand.	38,1	61,7	22,7	60,1
liczba ważnych odpowiedzi	333	432	442	560
DOBRA TRWAŁE W GOSPODARSTWIE DOMOWYM				
Samochód				
odsetek gospodarstw, w których jest co najmniej jeden samochód	82,7	66,9	86,8	71,5
liczba ważnych odpowiedzi (= 100%)	789	658	1203	1039
Komputer lub laptop				
odsetek gospodarstw, w których jest komputer lub laptop	78,6	63,0	91,8	77,4
liczba ważnych odpowiedzi (= 100%)	788	654	1184	1032

cd. tabeli 4

WARUNKI MIESZKANIOWE				
Liczba pomieszczeń na osobę				
średnia	1,6	1,3	1,8	1,5
mediana	1,4	1,0	1,5	1,3
odchylenie stand.	0,9	0,8	1,0	0,9
liczba ważnych odpowiedzi	789	658	1368	1164
Powierzchnia w m ² na osobę				
średnia	32,8	23,3	35,4	28,8
mediana	25,0	18,9	28,7	24,0
odchylenie stand.	23,8	16,0	25,6	18,9
liczba ważnych odpowiedzi	785	649	1354	1150

Dane ważone osobnymi wagami dla roku 2008 i 2013

Uwagi: Uwzględniono średnioroczne minimum socjalne dla jednoosobowego gospodarstwa pracowniczego. W 2008 roku wynosiło ono 865,1 zł, a w 2013 roku – 1061,27 zł.

Pytań o wydatki na żywność, a także o samochód, komputer lub laptop w 2013 roku nie zadawano w wersji kwestionariusza przeznaczonej dla najstarszych respondentów (w wieku 71 i więcej lat).

We fragmencie tabeli zatytułowanym „Jaki procent obecnych wydatków na żywność stanowiłyby zwiększone wydatki na żywność?” uwzględniono tylko tych respondentów, którzy zadeklarowali, że wydatki na żywność wzrosłyby, gdyby dochód gospodarstwa domowego się zwiększył.

Pytając o liczbę pomieszczeń, proszono o wliczenie kuchni.

Respondentów w obu falach proszono zarówno o podanie całkowitego miesięcznego dochodu gospodarstwa domowego netto (ze wszystkich źródeł), jak i o oszacowanie, jaką kwotę wydaje się w domu miesięcznie na żywność. Na tej podstawie obliczono procent, jaki – według deklaracji respondentów – stanowią w budżecie domowym wydatki na żywność. Podobnie jak w przypadku dochodu *per capita*, także ta miara różnicuje respondentów na tych, którym „wystarczało”, i którym „brakowało” – zarówno w roku 2008, jak i 2013. Tutaj również między rokiem 2008 a 2013 nastąpił spadek – wśród tych, którym „wystarczało”, mediana spadła o 6,6 punktu procentowego, a wśród tych, którym „brakowało”, o 4,3 punktu procentowego.

Odsetek respondentów deklarujących, że w przypadku zwiększenia całkowitego dochodu gospodarstwa domowego o połowę wydatki na żywność wzrosłyby, w 2008 wynosił 50,9 w grupie osób, którym „wystarczało”, i 74,0 wśród tych, którym „brakowało”, a w 2013 roku odpowiednio 45,6 i 62,1. W obu falach zmienna ta mocno więc różnicuje obie grupy: różnice między nimi wynoszą około 15–17 punktu procentowego. Między rokiem 2008 a 2013 odsetki osób deklarujących chęć zwiększenia wydatków na żywność spadły zarówno wśród respondentów niedoświadczających poczucia deprivacji („wystarczało”), jak

i wśród respondentów go doświadczających („brakowało”). Spadek wyniósł, odpowiednio, 13,4 punktu procentowego i 11,9 punktu procentowego.

Jeśli respondent zadeklarował, że w przypadku zwiększenia całkowitego dochodu gospodarstwa domowego o połowę wydatki na żywność wzrosłyby, pytano go, ile w takiej sytuacji wynosiłyby w jego gospodarstwie domowym te wydatki. Na tej podstawie obliczono, jaki procent obecnych (deklarowanych) wydatków na żywność stanowiłyby podwyższone wydatki na żywność. W 2008 roku mediana w grupie osób, którym „wystarczało”, wynosiła 133,3%, natomiast w grupie tych, którym „brakowało”, była nieco wyższa i wynosiła 140%. Różnice między grupami wyróżnionymi ze względu na poczucie deprivacji utrzymały się w 2013 roku – omawiane wskaźniki wynosiły wtedy odpowiednio 133,3% i 139,9%. Co ciekawe, jeśli wziąć pod uwagę medianę, zasadniczo nie nastąpiły żadne zmiany między rokiem 2008 a 2013 – ani w grupie tych, którym „wystarczało”, ani w grupie tych, którym „brakowało”: w obu falach wartość mediany jest niemal identyczna. Średnia natomiast w grupie niedoświadczających deprivacji nieznacznie spadła, a w grupie doświadczających deprivacji przeciwnie – wzrosła.

Samochód i komputer lub laptop nie są najlepszymi wskaźnikami zróżnicowania położenia materialnego w Polsce, gdyż od wielu lat są one stosunkowo łatwo dostępne i obecne w większości gospodarstw domowych. Mimo to jednak w przypadku obu dóbr obserwujemy różnice kilkunastu punktów procentowych między grupą niedoświadczającą poczucia deprivacji a grupą go doświadczającą, i to zarówno w 2008, jak i w 2013 roku. W każdej z tych grup w okresie między analizowanymi falami nastąpił wzrost omawianego wskaźnika – w przypadku samochodu o kilka, a w przypadku komputera lub laptopa o kilkanaście punktów procentowych.

Ostatnim zbadanym wymiarem położenia materialnego są warunki mieszkaniowe. Badanych doświadczających deprivacji i jej niedoświadczających w obu falach różnicuje zarówno liczba pomieszczeń na osobę, jak i liczba metrów kwadratowych na osobę. Jeśli chodzi o drugi wskaźnik, to w 2008 roku mediana wynosiła 25 m² w grupie tych, którym „wystarczało”, a 18,9 m² w grupie tych, którym „brakowało”. W 2013 roku mediana w obu grupach wyróżnionych ze względu na doświadczenie deprivacji wynosiła odpowiednio 28,7 i 24,0. Wzrost mediany powierzchni mieszkaniowej między rokiem 2008 a 2013 wynosił w grupie tych, którym „wystarczało”, 3,7 m², a w grupie tych, którym „brakowało” – 5,1 m².

Podsumowując tę część analiz, stwierdzamy, że zmiany poczucia deprivacji między 2008 a 2013 rokiem (a właściwie brak tych zmian) nie odzwierciedlają dynamiki pozostałych zbadanych miar położenia materialnego, które – z jednym wyjątkiem – jasno wskazują na poprawę sytuacji materialnej zarówno osób deklarujących doświadczanie deprivacji materialnej, jak i osób

deklarujących brak poczucia deprywacji. Wynik ten może stanowić argument na poparcie tezy sformułowanej przez Marię Zielińską – prawdopodobnie rzeczywiście w tym okresie z różnych powodów nastąpił wzrost aspiracji i zmieniło się wyobrażenie o satysfakcjonującym poziomie zaspokojenia poszczególnych analizowanych potrzeb⁵. Jednocześnie jednak widzimy, że subiektywnie deklarowane trudności z zaspokojeniem choćby jednej z sześciu potrzeb wyraźnie różnicują respondentów pod względem wszystkich zbadanych miar położenia materialnego: ci, którym „wystarczało”, są zawsze w lepszej sytuacji od tych, którym „brakowało”.

Trwałe lub powtarzające się poczucie deprywacji a inne miary położenia materialnego

Respondentów, którzy brali udział w badaniu POLPAN zarówno w 2008 roku, jak i w roku 2013, było 1244. Osoby te, rzecz jasna, nie zawsze w obu falach składały takie same deklaracje dotyczące tego, czy w ciągu ostatnich 12 miesięcy zabrakło w ich gospodarstwie domowym środków na zaspokojenie którejs z sześciu analizowanych potrzeb. Zróznicowane „trajektorie” respondentów (tylko tych, którzy udzielili odpowiedzi ważnych w przypadku każdego itemu) pokazano w tabeli 5.

Dla uproszczenia dalszego opisu wyróżnione w tabeli 5 grupy zostały ponumerowane cyframi od 0 do 3. Z tabeli 5 wynika, że 66,2% respondentów uczestniczących w obydwu analizowanych falach znajdowało się w tej samej kategorii zarówno w 2008, jak i w 2013 roku, reszta natomiast zmieniła w tym okresie kategorię: w przypadku 18% sytuacja w zakresie poczucia deprywacji poprawiła się, a w przypadku 15,6% – pogorszyła; 26,6% respondentów uczestniczących w obu falach za każdym razem deklarowało poczucie deprywacji przynajmniej w zakresie jednej z potrzeb. Warto przypomnieć, że w przypadku badania POLPAN nie możemy określić, czy była to sytuacja trwałości poczucia deprywacji, czy też jego powtarzalności – nie wiemy bowiem, jakie byłyby odpowiedzi respondentów, gdybyśmy zbadali ich w roku 2009, 2010, 2011 czy 2012.

⁵ Wyjaśnienie to ma jednak także jeden słaby punkt: deklarację, że w przypadku wzrostu dochodu gospodarstwa domowego wydatki na żywność zostałyby zwiększone, można traktować jako subiektywną miarę deprywacji materialnej. Wskaźnik ten sugeruje obniżenie poczucia deprywacji między falą 2008 a falą 2013, co jest niezgodne z tendencjami zaobserwowanymi przy użyciu wskaźnika złożonego z sześciu potrzeb. Kwestia ta wymaga dalszych analiz.

Tabela 5. „Trajektorie” respondentów deklarujących doświadczenie deprivacji i deklarujących brak tego doświadczenia w latach 2008–2013

	2013 – wystarczało	2013 – brakowało	ogółem
2008 – wystarczało	39,6% (N = 388) grupa 0	15,8% (N = 155) grupa 2	55,5% (N = 543)
2008 – brakowało	18,0% (N = 176) grupa 1	26,6% (N = 260) grupa 3	44,5% (N = 436)
Ogółem	57,6% (N = 564)	42,4% (N = 415)	100% (N = 979)

Phi = 0,313; p = 0,000

Dane surowe (nieważone); próba ograniczona do respondentów, którzy brali udział w badaniu w obydwu falach (2008 i 2013) i udzielili odpowiedzi ważnych na każdy z itemów pytania o poczucie deprivacji.

W tabeli 6 zaprezentowano, jak różne miary położenia materialnego dostępne dla fali POLPAN 2013 – zarówno subiektywne, jak i obiektywne – kształtowały się w grupach 0–3. Podano także współczynniki wskazujące, czy przynależność do grup miała wpływ na zróżnicowanie danej miary położenia materialnego (Eta) lub jak silny miała związek z daną miarą (V Cramera). W porównaniu z tabelą 4, w tabeli 6 przeanalizowano więcej miar położenia materialnego. Treść pytań, na których oparto obliczenia, można znaleźć w kwestionariuszach dostępnych na stronie polpan.org/dane-i-dokumentacja/dokumentacja.

Tabela 6. Miary położenia materialnego w roku 2013 w podziale na cztery grupy respondentów wyróżnione ze względu na trwałość lub powtarzalność poczucia deprivacji w latach 2008–2013

	Grupa 0: wystarczało w 2008 i 2013 r.	Grupa 1: brakowało w 2008, wystarczało w 2013 r.	Grupa 2: wystarczało w 2008, brakowało w 2013 r.	Grupa 3: brakowało w 2008 i 2013 r.	Miara istotności różnic między grupami lub siły związku między zmiennymi
DOCHÓD PER CAPITA W GOSPODARSTWIE DOMOWYM					
Miesięczny dochód <i>per capita</i> w gospodarstwie domowym [zł]					
średnia	2251	1452	1248	1116	Eta = 0,236 ^{***}
mediana	1771	1333	1000	950	
odchylenie stand.	3145	717	781	802	
liczba ważnych odpowiedzi	318	148	127	210	

cd. tabeli 6

Dochód <i>per capita</i> w gospodarstwie domowym a minimum socjalne					
odsetek gospodarstw domowych, w których miesięczny dochód <i>per capita</i> był poniżej minimum socjalnego	18,6	30,4	52,8	56,2	Eta = 0,347*** V Cramera = 0,347***
liczba ważnych odpowiedzi (= 100%)	318	148	127	210	
ZADŁUŻENIE GOSPODARSTWA DOMOWEGO					
Gospodarstwa domowe spłacające kredyt lub pożyczkę					
odsetek gospodarstw spłacających kredyt lub pożyczkę	32,3	33,3	45,2	52,6	Eta = 0,179*** V Cramera = 0,179***
liczba ważnych odpowiedzi (= 100%)	337	156	146	230	
Wysokość spłacanych miesięcznie rat [zł]					
średnia	1004	749	764	960	Eta = 0,089
mediana	800	600	600	500	
odchylenie stand.	966	599	848	2098	
liczba ważnych odpowiedzi	101	51	65	113	
Procent, jaki rata kredytu stanowi w miesięcznym budżecie gospodarstwa domowego					
średnia	17,1	18,8	21,0	20,9	Eta = 0,131
mediana	15,0	14,5	18,2	17,5	
odchylenie stand.	11,4	13,2	13,7	14,6	
liczba ważnych odpowiedzi	90	47	57	97	
DOSTĘP DO ZASOBÓW FINANSOWYCH					
Możliwość wyłożenia w ciągu tygodnia 1000 zł na coś, na czym respondentowi bardzo zależy					
odsetek respondentów deklarujących, że mieliby taką możliwość	80,1	72,1	44,1	27,9	V Cramera = 0,452***
liczba ważnych odpowiedzi (= 100%)	331	154	144	226	
WYDATKI NA ŻYWNOSĆ					
Procent, jaki w miesięcznym budżecie gospodarstwa domowego stanowią obecne wydatki na żywność					
średnia	27,9	31,4	35,1	37,8	Eta = 0,266***
mediana	25	28,6	31,8	34,5	
odchylenie stand.	12,4	14,8	15,7	17,2	
liczba ważnych odpowiedzi	250	125	116	175	
Czy wydatki na żywność zwiększyłyby się, gdyby dochód w gospodarstwie domowym wzrósł o połowę?					
odsetek respondentów deklarujących, że wydatki by wzrosły	38,6	53,4	58,8	67,5	Eta = 0,238*** V Cramera = 0,238***
liczba ważnych odpowiedzi (= 100%)	280	131	131	197	
Jaki procent obecnych wydatków na żywność stanowiłyby zwiększone wydatki na żywność?					
średnia	133,9	140,9	157,5	151,5	Eta = 0,163***
mediana	128,6	134,8	133,3	142,9	
odchylenie stand.	18,1	23,8	156,4	43,0	
liczba ważnych odpowiedzi	108	70	77	133	

DOBRA TRWAŁE W GOSPODARSTWIE DOMOWYM					
Samochód					
odsetek gospodarstw, w których jest co najmniej jeden samochód	89,1	82,2	83,0	68,3	Eta = 0,213*** V Cramera = 0,213***
liczba ważnych odpowiedzi (= 100%)	338	157	147	230	
Szacunkowa wartość samochodu [zł]					
średnia	21408	12285	11042	8363	Eta = 0,267***
mediana	15000	10000	7000	5000	
odchylenie stand.	27548	10367	13893	12036	
liczba ważnych odpowiedzi	289	123	120	150	
Komputer lub laptop					
odsetek gospodarstw, w których jest komputer lub laptop	93,6	86,5	84,2	74,4	Eta = 0,217*** V Cramera = 0,217***
liczba ważnych odpowiedzi (= 100%)	329	156	146	227	
WARUNKI MIESZKANIOWE					
Forma własności mieszkania (odsetki w grupach)					
całość lub część należy do R. lub którejś z osób z gospodarstwa domowego R.	82,9	86,4	75,8	78,1	V Cramera = 0,108**
całość należy do kogoś z rodziny R., kto nie jest członkiem gospodarstwa domowego R.	11,9	9,1	9,8	9,2	
inna sytuacja	5,2	4,5	14,4	12,7	
liczba ważnych odpowiedzi (= 100%)	387	176	153	260	
Liczba pomieszczeń na osobę					
średnia	1,90	1,65	1,63	1,48	Eta = 0,183***
mediana	1,50	1,50	1,33	1,25	
odchylenie stand.	1,07	0,81	0,88	0,87	
liczba ważnych odpowiedzi	388	176	155	260	
Powierzchnia w m² na osobę					
średnia	38,8	30,0	30,4	27,2	Eta = 0,217***
mediana	30,0	26,0	25,0	21,7	
odchylenie stand.	27,5	17,8	18,8	18,7	
liczba ważnych odpowiedzi	385	174	155	257	

*** p < 0,001; ** p < 0,01; * p < 0,05; dane surowe (nieważone).

Uwagi: pytania o możliwość wyłożenia w ciągu tygodnia 1000 zł na coś, na czym respondentowi bardzo zależy, nie zadawano w wersji kwestionariusza przeznaczonej dla respondentów w wieku 71 i więcej lat; podobnie w wersji dla najstarszych respondentów nie pytano w 2013 roku o wydatki na żywność, o samochód, komputer lub laptop; w przypadku więcej niż jednego samochodu w gospodarstwie domowym pytano o najdroższy; we fragmencie tabeli zatytułowanym: „Jaki procent obecnych wydatków na żywność stanowiłyby zwiększone wydatki na żywność?” uwzględniono tylko tych respondentów, którzy zadeklarowali, że wydatki na żywność wzrosłyby, gdyby dochód gospodarstwa domowego się zwiększył; pytając o liczbę pomieszczeń, proszono o wliczenie kuchni.

Wyniki wykazują, że przynależność do grup 0–3, czyli „historia poczucia deprivacji” respondentów, miała istotny związek z większością analizowanych miar położenia materialnego, z wyjątkiem dwóch. Związki były istotne statystycznie, choć na ogół słabe lub umiarkowane. Jedyne dwie miary, w przypadku których nie zaobserwowano związku z przynależnością do grup, to miesięczna wysokość spłacanych rat kredytu w gospodarstwie domowym oraz procent, jaki rata kredytu stanowi w miesięcznym budżecie gospodarstwa. Jeśli chodzi o wysokość spłacanych rat, zakłócenie mogło nastąpić w wyniku wyjątkowo wysokiego odchylenia standardowego w grupie 3. Jeśli popatrzymy na wartości mediany, a nie średniej, obraz sytuacji jest inny: mediana dla grupy 0 to 800 zł, dla grup 1 i 2 – 600 zł, a dla grupy 3 – 500 zł. Uogólniając, można powiedzieć, że grupa 0 (która nie deklarowała poczucia deprivacji w żadnej z fal) zadłuża się najrzadziej, ale na większe kwoty, natomiast grupa 3 (która doświadczyła poczucia deprivacji więcej niż raz) zadłuża się najczęściej, ale za to na mniejsze kwoty. Prawdopodobnie są to także odmienne jakościowo rodzaje pożyczek. Dodatkowa analiza wykazała, że wysokość spłacanych rat jest dość silnie skorelowana z dochodem gospodarstwa domowego (r Pearsona = 0,55), co tłumaczy brak istotnego statystycznie związku między przynależnością do grup 0–3 a miarą opisaną jako „procent, jaki rata kredytu stanowi w miesięcznym budżecie gospodarstwa domowego”.

Komentarza wymaga być może punkt „forma własności mieszkania”. Warto zauważyć, że forma własności lokalu – a nie tylko jego wielkość czy stan techniczny – może się wiązać z poczuciem deprivacji materialnej. Obserwujemy, że osoby z grup 2 i 3 (a więc takie, którym „brakowało” w 2013 roku, niezależnie od tego, co działo się w 2008 roku), rzadziej niż osoby z grup 0 i 1 mieszkały w lokalach należących do nich samych lub do kogoś z gospodarstwa domowego, za to częściej były w „innej sytuacji” mieszkaniowej. Nie wiemy dokładnie, co oznacza „inna sytuacja” – być może użytkowanie mieszkania komunalnego lub wynajem.

W przypadku zdecydowanej większości wziętych pod uwagę wskaźników grupy 0 i 3 charakteryzowały się skrajnymi wartościami. Szczególnie istotne różnice wystąpiły w przypadku odsetka respondentów deklarujących, że mieliby możliwość wyłożenia 1000 zł na coś, na czym im bardzo zależy – różnica między grupą 0 a grupą 3 wyniosła aż 52,2 punktu procentowego! Grupy 1 i 2 plasowały się na ogół pomiędzy grupą 0 a 3. Oznacza to, że osoby doświadczające poczucia deprivacji materialnej w sposób trwały lub powtarzalny (w dwóch falach) były w gorszej sytuacji materialnej – mierzonej za pomocą różnorodnych wskaźników – nie tylko od osób, które nie deklarowały takiego poczucia w żadnej z fal badania, ale także od osób, które zadeklarowały takie doświadczenie tylko raz. Określenie wagi tych nierówności wymagałoby zbadania istotności statystycznej różnic w każdej parze dobranej spośród czterech grup, analizy te jednak pozostawiam na inną okazję.

Związek poczucia deprivacji z czynnikami strukturalnymi, cechami społeczno-demograficznymi i wcześniejszym doświadczeniem poczucia deprivacji

W tej części rozdziału za pomocą regresji logistycznej zamierzam sprawdzić, czy i jakie czynniki strukturalne i cechy społeczno-demograficzne mają związek z doświadczaniem poczucia deprivacji w 2013 roku, a także czy na to poczucie miało wpływ wcześniejsze doświadczenie deprivacji odnotowane w 2008 roku. Poniżej przedstawiam opis zmiennych wykorzystanych w modelach regresji:

Zmienna zależna: doświadczenie poczucia deprivacji materialnej w 2013 roku. Jest to zmienna dychotomiczna, która przyjmuje wartość 1, gdy respondent zadeklarował, iż w ciągu ostatnich 12 miesięcy w jego gospodarstwie domowym zdarzyła się sytuacja, że zabrakło środków na zaspokojenie przynajmniej jednej z sześciu potrzeb (zakup żywności, opłacenie rachunków, pokrycie wydatków związanych z kulturą, wypoczynkiem, leczeniem lub kształceniem). Zmienna przyjmuje wartość 0, gdy w przypadku wszystkich potrzeb respondent zadeklarował, że nie zdarzyła się sytuacja braku środków (lub stwierdził, że nie było potrzeby wydatków danego rodzaju). Jeżeli choćby w odniesieniu do jednego itemu respondent wybrał odpowiedź „nie wiem” lub nie udzielił odpowiedzi, przypadek nie został uwzględniony w analizie.

Zmienne niezależne:

- płeć – zmienna dychotomiczna, wartość 1 oznacza kobietę, 0 – mężczyznę;
- wiek (w latach) – oznacza wiek respondenta w 2013 roku;
- cztery zmienne dychotomiczne dotyczące wykształcenia: podstawowe, zasadnicze zawodowe, średnie i wyższe – wartość 1 oznacza, że respondent w 2013 roku zadeklarował, iż jego najwyższe ukończone wykształcenie należy do danej kategorii, wartość 0 oznacza, że nie należy;
- liczba bezrobotnych – oznacza liczbę osób bezrobotnych w gospodarstwie domowym respondenta w 2013 roku;
- liczba dzieci – oznacza liczbę dzieci w wieku 0–17 lat w gospodarstwie domowym respondenta w 2013 roku;
- zdrowie – zmienna dychotomiczna utworzona na podstawie odpowiedzi respondenta na następujące pytanie: „Jak, ogólnie biorąc, ocenia P. swój stan zdrowia w porównaniu ze stanem zdrowia większości osób w P. wieku? Czy stan P. zdrowia jest: (1) zdecydowanie lepszy niż innych osób w P. wieku, (2) trochę lepszy, (3) trochę gorszy, czy też (4) zdecydowanie gorszy niż innych osób w P. wieku? (5 – taki sam) (8 – nie wiem, trudno powiedzieć)”. Zmienna przyjmuje wartość 1, gdy respondent wybrał odpowiedź (3) lub (4), a wartość 0, gdy wybrał (1), (2) lub (5);

- pięć zmiennych dychotomicznych określających wielkość miejscowości, w której respondent mieszkał w 2013 roku: wieś, miasto poniżej 20 tys. mieszkańców, miasto 20–99 tys., miasto 100–499 tys. i miasto powyżej 500 tys. mieszkańców. Wartość 1 oznacza przynależność miejsca zamieszkania respondenta do danej klasy miejscowości, wartość 0 – brak przynależności,
- poczucie deprywacji 'o8 – zmienna dychotomiczna określająca, czy w 2008 roku respondent podał, iż w ciągu ostatnich 12 miesięcy w jego gospodarstwie domowym zdarzyła się sytuacja, że zabrakło środków na zaspokojenie przynajmniej jednej z sześciu potrzeb. Jeśli zadeklarował, że tak, zmienna ma wartość 1, jeśli zadeklarował przeciwnie – 0,
- log dochodu – oznacza logarytm całkowitego dochodu miesięcznego netto w gospodarstwie domowym w 2013 roku (średnia z ostatnich trzech miesięcy, z uwzględnieniem wszystkich źródeł dochodu) *per capita*.

Zmienne użyte w regresji mają niejednolity charakter. Część z nich odzwierciedla właściwości gospodarstwa domowego, inne natomiast dotyczą cech indywidualnych respondenta. Instytucje zajmujące się badaniem sytuacji gospodarstw domowych posługują się zwykle kategorią „głowy gospodarstwa domowego” lub „osoby odniesienia” (por. na przykład GUS 2011). W projekcie POLPAN wyłonienie „głowy” jest zabiegiem trudnym i skutkującym wyłączeniem wielu przypadków z analiz. Od początku jednostką badaną jest tu konkretna osoba, a nie gospodarstwo domowe. Dlatego też niektóre czynniki, które są istotne dla rozumienia poczucia deprywacji, znajdują odzwierciedlenie tylko w zmiennych na poziomie indywidualnym, a nie na poziomie gospodarstwa domowego.

W tabeli 7 przedstawione są trzy modele regresji logistycznej. W modelu 1 zastosowano wszystkie zmienne niezależne z wyjątkiem zmiennych „poczucie deprywacji 'o8” i „log dochodu”. Wyniki wskazują na to, że bycie kobietą wiązało się w 2013 roku z większym prawdopodobieństwem deklarowania poczucia deprywacji materialnej niż bycie mężczyzną. Większa liczba osób bezrobotnych oraz większa liczba dzieci do 17 roku życia włącznie, wchodzących w skład gospodarstwa domowego, istotnie zwiększały prawdopodobieństwo, że respondent zadeklaruje poczucie deprywacji. Sprzyjało temu również ocenianie własnego stanu zdrowia jako gorszego niż stan zdrowia większości rówieśników respondenta. Zamieszkiwanie w dużym mieście (powyżej 100 tys. mieszkańców) wiązało się z większym prawdopodobieństwem doświadczenia poczucia deprywacji materialnej w porównaniu z zamieszkiwaniem na wsi. Natomiast respondenci posiadający wykształcenie zasadnicze zawodowe, średnie lub wyższe cechowali się mniejszym prawdopodobieństwem zadeklarowania deprywacji w porównaniu z respondentami o wykształceniu podstawowym. Wiek ani zamieszkiwanie w miastach poniżej 99 tys. mieszkańców nie miały związku ze zmienną zależną.

Tabela 7. Związek między doświadczeniem poczucia deprivacji materialnej w 2013 roku a wybranymi czynnikami strukturalnymi, społeczno-demograficznymi i wcześniejszym doświadczeniem poczucia deprivacji – wyniki regresji logistycznej

Zmienne niezależne	Model 1			Model 2			Model 3		
	B	błąd stand.	iloraz szans	B	błąd stand.	iloraz szans	B	błąd stand.	iloraz szans
Płeć	0,497	0,090	1,643***	0,394	0,153	1,483*	0,303	0,175	1,354
Wiek	-0,004	0,003	0,996	-0,015	0,005	0,986**	-0,020	0,006	0,980**
Wykształcenie				kategoria odniesienia					
podstawowe									
zasadnicze zawodowe	-0,385	0,146	0,681**	-0,194	0,268	0,824	-0,211	0,310	0,810
średnie	-0,895	0,142	0,409***	-0,871	0,264	0,419***	-0,582	0,307	0,559
wyższe	-1,554	0,166	0,211***	-1,543	0,295	0,214***	-0,962	0,349	0,382**
Liczba bezrobotnych	0,468	0,075	1,597***	0,495	0,135	1,640***	0,254	0,176	1,289
Liczba dzieci	0,201	0,058	1,222***	0,217	0,092	1,243*	-0,124	0,114	0,884
Zdrowie	0,440	0,103	1,552***	0,490	0,177	1,632**	0,549	0,198	1,731**
Wielkość miejscowości				kategoria odniesienia					
wieś									
miasto < 20 tys.	0,166	0,143	1,181	0,484	0,246	1,622*	0,647	0,283	1,909*
miasto 20–99 tys.	-0,074	0,123	0,929	-0,115	0,218	0,891	0,016	0,249	1,016
miasto 100–499 tys.	0,452	0,133	1,572**	0,650	0,226	1,916**	1,016	0,265	2,761***
miasto > 500 tys.	0,455	0,155	1,576**	0,393	0,275	1,481	0,901	0,318	2,462**
poczucie deprivacji '08	–	–	–	1,056	0,152	2,875***	0,891	0,174	2,438***
Log dochodu	–	–	–	–	–	–	-1,273	0,212	0,280***
Stała	0,002	0,212	1,002	-0,074	0,412	0,928	9,176	1,572	9662,651***
R ² Coxa i Snella	0,105			0,191			0,236		
R ² Nagelkerkego	0,141			0,256			0,318		
N	2404			941			771		

W modelu 1 uwzględniono próbę z 2013 roku, w modelach 2 i 3 natomiast tylko tych respondentów, którzy brali udział w badaniu w obydwu falach (2008 i 2013); dane surowe (nieważone); *** p < 0,001; ** p < 0,01; * p < 0,05.

Model 2 różni się od modelu 1 dodaniem zmiennej niezależnej „poczucie deprivacji '08”. Po jej dodaniu procent wyjaśnionej wariancji zmiennej zależnej wzrósł, jednak liczebność próby znacząco spadła. Jest to związane z faktem, iż w tym modelu uwzględnieni są tylko respondenci, którzy wzięli udział w obu falach badania (2008 i 2013), a także z licznymi brakami danych dotyczącymi dodanej zmiennej. Wyniki analizy wskazują, że istotność statystyczną i ten sam kierunek związku ze zmienną zależną zachowały: płeć, liczba osób bezrobotnych i dzieci w gospodarstwie domowym, oraz zła relatywna samoocena stanu zdrowia. W zakresie wykształcenia nastąpiła jedna zmiana: wykształcenie zasadnicze zawodowe okazało się w tym modelu nie mieć związku z poczuciem deprivacji. Zmiany zaszły także jeśli chodzi o związek zmiennej zależnej z wielkością miejsca zamieszkania: w porównaniu z mieszkańcami wsi w modelu 2 większe prawdopodobieństwo deklarowania deprivacji materialnej dotyczyło respondentów z miast poniżej 20 tys. mieszkańców i z miast od 100 do 499 tys. mieszkańców. Wiek respondenta tym razem miał związek ze zmienną zależną: osoby starsze cechowały się mniejszym prawdopodobieństwem zadeklarowania poczucia deprivacji niż osoby młodsze. Dodana do modelu zmienna okazała się mieć istotne znaczenie: doświadczenie poczucia deprivacji w 2008 roku podnosiło 2,9 razy ryzyko złożenia podobnej deklaracji również w 2013 roku.

W modelu 3 do zmiennych niezależnych dodano obiektywną miarę położenia materialnego, czyli logarytm dochodu *per capita*. Zwiększyło to jeszcze bardziej procent wyjaśnionej wariancji zmiennej zależnej, natomiast spowodowało dalsze zmniejszenie się próby ze względu na braki danych dotyczące dochodu. W modelu 3 wiek i relatywnie zły stan zdrowia miały podobny związek z poczuciem deprivacji jak w modelu 2, natomiast znaczenie straciły płeć, liczba osób bezrobotnych w gospodarstwie domowym i liczba dzieci. Z poziomów wykształcenia tylko wykształcenie wyższe okazało się istotnie zmniejszać prawdopodobieństwo poczucia deprivacji (w porównaniu z wykształceniem podstawowym). Zmiany nastąpiły także w przypadku wielkości miejscowości zamieszkania: w porównaniu z mieszkańcami wsi większe prawdopodobieństwo deklarowania poczucia deprivacji dotyczyło mieszkańców wszystkich miast z wyjątkiem miast od 20 do 99 tys. mieszkańców (w tym ostatnim przypadku brak było związku ze zmienną zależną). Wyższy dochód *per capita* w gospodarstwie domowym okazał się negatywnie związany z prawdopodobieństwem doświadczenia poczucia deprivacji. Co ważne, mimo wprowadzenia do modelu obiektywnej miary położenia materialnego, poczucie deprivacji materialnej z 2008 roku okazało się nadal istotnym predyktorem takiego samego poczucia w 2013 roku (podnosiło 2,4 razy ryzyko zadeklarowania deprivacji).

Spośród ważnych czynników strukturalnych w powyższych modelach nie uwzględniłam grupy społeczno-zawodowej, do której należeli respondenci.

Stało się tak po pierwsze dlatego, iż wykonywany zawód wiąże się silnie z innymi zmiennymi niezależnymi, takimi jak wykształcenie czy dochód. Po drugie, dodanie zmiennej „zawód” wiązałoby się z wykluczeniem z próby znacznej liczby osób, które w 2013 roku nie pracowały. Dlatego poniżej, w tabeli 8, dla celów orientacyjnych przedstawiam jedynie odsetki osób, które w 2013 roku zadeklarowały poczucie deprivacji materialnej, w podziale na siedem kategorii społeczno-zawodowych. Kategorie te utworzyłam, łącząc niektóre z 14 węższych grup, opisanych w pracy Domańskiego, Sawińskiego i Słomczyńskiego (2009).

Tabela 8. Respondenci deklarujący w 2013 roku poczucie deprivacji materialnej w podziale na kategorie społeczno-zawodowe (w %)

Kategoria społeczno-zawodowa	Odsetek osób deklarujących poczucie deprivacji materialnej
Wyższe kadry kierownicze, inteligencja nietechniczna, inteligencja techniczna (n = 223)	26,0
Technicy, pracownicy administracyjni i specjaliści średniego szczebla, pracownicy biurowi (n = 339)	41,0
Pracownicy handlu i usług (n = 231)	46,8
Robotnicy wykwalifikowani, brygadziści (n = 352)	50,0
Robotnicy do prac prostych, niewykwalifikowani pracownicy usług i handlu, robotnicy w rolnictwie, leśnictwie i rybołówstwie (n = 154)	55,2
Właściciele gospodarstw rolnych (n = 142)	45,8
Właściciele firm (n = 150)	27,3
N = 1591	100

Zastosowano wagę dla 2013 roku.

Dane w tabeli wskazują, że kategoriami społeczno-zawodowymi najmniej narażonymi na poczucie deprivacji materialnej w 2013 roku były wyższe kadry kierownicze, inteligencja i właściciele firm. Najbardziej zaś – robotnicy do prac prostych, niewykwalifikowani pracownicy usług i handlu oraz robotnicy w rolnictwie, leśnictwie i rybołówstwie. Związek między zmiennymi był istotny statystycznie, choć słaby (V Cramera = 0,194).

Podsumowanie

Analizy przedstawione w tym rozdziale oparte na danych POLPAN wykazały, że odsetek osób doświadczających poczucia deprivacji materialnej nie zmienił się istotnie między rokiem 2008 a 2013. Nie zmieniła się też zasadniczo struktura

potrzeb, co do których respondenci deklarowali trudności z zaspokojeniem. Inne miary położenia materialnego wykazują, że sytuacja materialna respondentów – zarówno doświadczających poczucia deprivacji, jak i go niedoświadczających – w latach 2008–2013 poprawiła się. Mimo rozbieżności dotyczących dynamiki zmian poczucia deprivacji i innych miar położenia materialnego, w każdej z analizowanych fal poczucie deprivacji wykazywało istotne statystycznie, choć niezbyt silne, związki z większością innych miar (obiektywnych i subiektywnych) odzwierciedlających sytuację materialną gospodarstw domowych respondentów. Oznacza to, że mimo niewątpliwych zmian zachodzących w sposobie, w jaki respondenci interpretują treść pytania o zaspokojenie potrzeb, mierzone tym pytaniem poczucie deprivacji materialnej wciąż odzwierciedla także obiektywne uwarunkowania.

Trwałość lub powtarzalność poczucia deprivacji materialnej okazała się istotnie współgrać ze zróżnicowaniem innych miar położenia materialnego. Ponadto respondenci, którzy deklarowali brak zaspokojenia choćby jednej z sześciu potrzeb w 2008 roku, mieli 2,4 razy większe ryzyko doświadczenia poczucia deprivacji materialnej pięć lat później, przy uwzględnieniu kontrolnej obiektywnej miary położenia materialnego. Czynniki strukturalne i społeczno-demograficzne, jak płeć, wiek, wykształcenie, liczba dzieci i osób bezrobotnych w gospodarstwie domowym, samoocena stanu zdrowia i wielkość miejsca zamieszkania, wiązały się z doświadczaniem poczucia deprivacji materialnej w 2013 roku.

Przeprowadzone analizy dowodzą, że poczucie deprivacji materialnej odzwierciedla zarówno obiektywne uwarunkowania, jak i subiektywne oceny, a zbieżność tych dwóch perspektyw zmienia się w czasie. Póki co nie można zakładać, że osoby deklarujące takie poczucie w rzeczywistości nie doświadczają poważnych braków materialnych, a ich deklaracje odzwierciedlają jedynie rosnące aspiracje.

Ciekawe będzie zapewne porównanie sytuacji respondentów w 2013 roku z nowymi danymi, których zebranie zaplanowano na rok 2018, i zbadanie zachodzących zmian, w tym na przykład wpływu programu „500+” na dynamikę poczucia deprivacji. W przyszłości warto przyrzeć się także uważniej sprawie kredytów – wstępne analizy wykazały, że fakt spłacania pożyczki ma istotne znaczenie dla poczucia deprivacji materialnej. Czynnika tego nie uwzględniłam jednak w modelach regresji, gdyż pytania o kredyt nie zadawano w 2013 roku wszystkim respondentom.

Bibliografia

- Ambroch, Magdalena, Renata Bielak, Ewa Czumaj. 2015. *Niezbędnik statystyczny*. strateg.stat.gov.pl/slider/ns_2015_PL.pdf (dostęp 10.08.2017).
- Bartley, Mel. 2017. *Health Inequality: An Introduction to Concepts, Theories and Methods, 2nd Edition*. Cambridge: Polity Press.
- Coser, Lewis A. 1956. *The Functions of Social Conflict*. Glencoe: Free Press.
- Dahrendorf, Ralf. 1959. *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford: Stanford University Press.
- Davies, James C. 1962. Toward a Theory of Revolution. *American Sociological Review* 27(1): 5–19.
- Davis, James A. 1959. A Formal Interpretation of the Theory of Relative Deprivation. *Sociometry* 22(4): 280–296.
- Domański, Henryk, Zbigniew Sawiński, Kazimierz M. Słomczyński. 2009. *Sociological Tools Measuring Occupations. New Classification and Scales*. Warszawa: IFiS Publishers.
- Eurostat. 2016. Glossary: Material deprivation. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Glossary:Material_deprivation (dostęp 31.07.2017).
- Frieske, Kazimierz W. (red.). 1999. *Marginalność i procesy marginalizacji*. Warszawa: IPISS.
- GUS. 2011. *Metodologia badania budżetów gospodarstw domowych*. http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/WZ_meto_badiana_bud_gospod_dom.pdf (dostęp 16.08.2017).
- GUS. 2017. Słownik pojęć: Deprywacja materialna. <http://www.gus.gov.pl/metainformacje/sownik-pojec/pojecia-stosowane-w-statystyce-publicznej/3603,pojecie.html?contrast=default> (dostęp 31.07.2017).
- GUS. 2014. *STRATEG: System Monitorowania Rozwoju*. <http://strateg.stat.gov.pl/Home/Strateg> (dostęp 29.07.2017).
- Grotowska-Leder, Jolanta. 1998. Trwałość statusu biednego: temporalne aspekty biedy. *Kultura i Społeczeństwo* 47(2): 53–73.
- Grotowska-Leder, Jolanta. 1999. Dynamika biedy (jak długo jest się klientem pomocy społecznej?), [w:] Wielisława Warzywoda-Kruszyńska (red.), *Życie Na marginesie wielkiego miasta*, s. 27–54. Łódź: Instytut Socjologii UŁ.
- Grotowska-Leder, Jolanta. 2002. *Fenomen wielkomięskiej biedy. Od epizodu do underclass*. Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Gurney, Joan N., Kathleen J. Tierney. 1982. Relative Deprivation and Social Movements: A Critical Look at Twenty Years of Theory and Research. *The Sociological Quarterly* 23(1): 33–47.
- Gurr, Ted R. 1970. *Why Men Rebel?* Princeton: Princeton University Press.
- Halsey, Albert H., Anthony F. Heath, John M. Ridge. 1980. *Origins and Destinations: Family, Class and Education in Modern Britain*. Oxford: Oxford University Press.
- Janicka, Krystyna. 2000. Deprywacja potrzeb – nowy wymiar zróżnicowania społecznego?, [w:] Wielisława Warzywoda-Kruszyńska, J. Grotowska-Leder (red.), *Ryzyka transformacji systemowej (na przykładzie Łodzi)*, s. 177–200. Łódź: Absolwent.

- Janicka, Krystyna. 2003. Deprywacja materialna w ujęciu terytorialnym: perspektywa pogranicza, [w:] Maria Zielińska (red.), *Transgraniczność w perspektywie socjologicznej: Teorie, studia, interpretacje*, T. 1., s. 259–276. Zielona Góra: Lubuskie Towarzystwo Naukowe.
- Kurowski, Piotr. 2002. *Koszyki minimum socjalnego i minimum egzystencji – dotychczasowe podejście*. Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych. <https://www.ipiss.com.pl/?zaklady=minimum-socjalne-oraz-minimum-egzystencji> (dostęp 16.08.2017).
- Madge, Nicola, Michael Rutter. 1976. *Cycles of Disadvantage: A Review of Research*. London: Heinemann.
- Marek, Tomasz. 2014. Koncepcja relatywnej deprywacji jako uzasadnienie rewolucji społecznych i zachowań przestępczych. *Przegląd Prawniczy, Ekonomiczny i Społeczny* 3: 116–126.
- Marshall, Gordon (red.). 2008. *Słownik socjologii i nauk społecznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Merton, Robert K. 1949. *Social Theory and Social Structure*. Glencoe: Free Press.
- Morrison, Denton E. 1971. Some Notes Toward Theory on Relative Deprivation, Social Movements, and Social Change. *American Behavioral Scientist* 14(5): 675–690.
- Nolan, Brian, Christopher T. Whelan. 2011. *Poverty and Deprivation in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Nowak, Anna. 2012. Pojęcie, istota, przyczyny, mechanizmy marginalizacji i wykluczenia społecznego. *Chowanna* 1: 17–32.
- OECD. 2007. Material Deprivation. Glossary of Statistical Terms. <https://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=7326> (dostęp 03.08.2017).
- Ostrowska, Antonina. 2011. Psychospołeczne uwarunkowania nierówności w zdrowiu. *Zdrowie Publiczne i Zarządzanie* 9(2): 55–63.
- Panek, Tomasz. 2009. Wskaźniki ubóstwa w ujęciu wielowymiarowym. *Wiadomości Statystyczne* 12: 1–20.
- Panek, Tomasz. 2011. *Ubóstwo, wykluczenie społeczne i nierówności. Teoria i praktyka pomiaru*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Petelewicz, Marta, Wielisława Warzywoda-Kruszyńska. 2010. *Bieda w dzieciństwie jako zagrożenie utrwaleniem biedy i wykluczenia społecznego w przyszłości*. Łódź: Wydawnictwo Biblioteka.
- Pförtner, Timo-Kolja. 2015. Materielle Deprivation und Gesundheit von Männern und Frauen in Deutschland Ergebnisse aus dem Sozioökonomischen Panel 2011. *Bundesgesundheitsblatt – Gesundheitsforschung – Gesundheitsschutz* 58(1): 100–107.
- Runciman, Walter G. 1966. *Relative Deprivation and Social Justice: A Study of Attitudes to Social Inequality in Twentieth-Century England*. Berkeley: University of California Press.
- Stouffer, Samuel A. 1949. *The American Soldier*. Princeton: Princeton University Press.
- Śliz, Anna, Marek S. Szczepański. 2011. Konflikt społeczny i jego funkcje. Między destrukcją a kreacją. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Sectio I Philosophia-Sociologia* 36(2): 7–25.
- Topińska, Irena. 2005. Dynamika i trwałość ubóstwa w Polsce i na Węgrzech w latach dziewięćdziesiątych, [w:] Stanisława Golinowska, Elżbieta Tarkowska, Irena Topińska

ska (red.), *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Badania. Metody. Wyniki*, s. 65–89. Warszawa: IPiSS.

Townsend, Peter, Peter Phillimore, Alastair Beattie. 1987. *Health and Deprivation: Inequality and the North*. London: Croom Helm.

Wedge, Peter, Hilary Prosser. 1973. *Born to fail?* London: Arrow Books [for] the National Children's Bureau.

Zielińska, Maria. 2012. Deprywacja materialna jako wskaźnik standardu i jakości życia w gospodarstwach domowych w Polsce – kontekst regionalny i ogólnopolski, [w:] Mirosława Janoś-Kresło (red.), *Gospodarstwa domowe w XXI w: konsumpcja, jakość życia*, s. 193–215. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.